МОНГОЛ УЛСЫН
ШИНЖЛЭХ УХААНЫ
АКАДЕМИ
Түүх, угсаатны зүйн
хүрээлэн

МОНГОЛ УЛСЫН
“ЧИНГИС ХААН”
ҮНДЭСНИЙ МУЗЕЙ

ОХУ-ЫН
ШИНЖЛЭХ УХААНЫ
АКАДЕМИ
Дорно дахины гар
бичмэлийн хүрээлэн

МОНГОЛЧУУДЫН СОЁЛЫН ӨВ:
ГАР БИЧМЭЛ БА АРХИВЫН БАРИМТЫН ЦУГЛУУЛГА

VI

Монгол Улсын Ерөнхийлөгчийн ивээл дор зохион байгуулсан

Олон улсын эрдэм шинжилгээний хурал

2023 оны 4 сарын 19-21
Монгол Улс, Улаанбаатар хот

Илтгэлүүдийн эмхэтгэл

Улаанбаатар – Санкт-Петербург
2025

ННА 63
ДАА 900
М-694

Хариуцлагатай редактор: Академич С. Чулуун
Эмхтгэгч-редакторууд: Хэл бичгийн шинжлэх ухааны доктор И. В. Кульганек
Түүхийн ухааны доктор (Ph.D), проф Н. Хишигт
Хэл шинжлэлийн дэд эрдэмтэн Д. А. Носов

Монголчуудын соёлын өв: Гар бичмэл ба архивын баримтын цуглуулга-VI. Олон улсын эрдэм шинжилгээний хурлын илтгэлүүдийн эмхтгэл. 2023 оны 4 сарын 19-21. Монгол Улс, Улаанбаатар хот. Улаанбаатар – Санкт - Петербург, 2025. – 320 тал.

Тус эмхэтгэлийг Монгол Улсын ШУА-ийн Түүх, угсаатны зүйн хүрээлэн, “Чингис хаан” Үндэсний музей, ОХУ-ын ШУА-ийн Дорно дахины гар бичмэлийн хүрээлэн хамтран 2023 оны 4 дүгээр сарын 19-21-нд Монгол Улсын Улаанбаатар хотноо зохион байгуулсан “Монголчуудын соёлын өв: гар бичмэл ба архивын баримтын цуглуулга” 6 дахь удаагийн олон улсын эрдэм шинжилгээний хурлын илтгэлүүдээр бүрдүүлэв.

Энэхүү хурлыг зохион байгуулах эх суурь нь архив, гар бичмэлийн сан хөмрөгт хадгалагдаж буй монгол угсаатан ард түмнүүдийн хэл, түүх, улс төр, хэл, утга зохиол, шашин соёл, угсаатны зүйд холбогдох баримт материал болно.

Эмхэтгэлд монгол судлалын түүх, монголчуудын эдийн соёл, бичгийн өв, уран сайхны бүтээл туурвил, хээрийн шинжилгээний ангиудын тухай болон Монголын уламжлалт нийгэм, орчин үеийн амьдралын олон талт асуудлыг тусгасан гар бичмэл, баримт, эх хэрэглэгдэхүүнийг судлан шинжилсэн илтгэлүүдийг багтаав.

ISBN 978-9919-533-04-5
DOI 10.48612/IVRRAN/1u5a-r7u3-48rg

© Монгол Улсын ШУА-ийн Түүх, угсаатны зүйн хүрээлэн, 2025
© Монгол Улсын “Чингис хаан” Үндэсний музей, 2025
© Оросын ШУА-ийн Дорно дахины гар бичмэлийн хүрээлэн, 2025

МОНГОЛЬСКАЯ
АКАДЕМИЯ НАУК
Институт истории и
этнологии

“ЧИНГИС ХАН”
Национальный музей
Монголии

РОССИЙСКАЯ
АКАДЕМИЯ НАУК
Институт восточных
рукописей

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ МОНГОЛОВ: РУКОПИСНЫЕ И АРХИВНЫЕ СОБРАНИЯ

VI

Международная конференция
при поддержке Президента Монголии

19-21 апреля 2023 г.
Монголия. Улан-Батор

Сборник докладов

Улан-Батор — Санкт-Петербург
2025

ННА 63
ДАА 900
М-694

Ответственный редактор: Академик С. Чулуун
Редакторы-составители: доктор филол. наук И. В. Кульганек
доктор (Ph.D), проф. Н. Хишигт
кандидат филол. наук Д. А. Носов

Культурное наследие монголов: Рукописные и архивные собрания. Сборник докладов VI Международной научной конференции. 19-21 апреля 2023. Улан-Батор, Монголия. УБ. — СПб., 2025. — 320 с.

Сборник представляет собой собрание докладов VI Международной научной конференции “Культурное наследие монголов: рукописные и архивные собрания», организованной Институтом истории и этнологии МАН, Национальным музеем Монголии Чингис-хан и Институтом восточных рукописей РАН в Улан-Баторе 19-21 апреля 2023 г.

Основой для конференции стали рукописные фонды и архивы, хранящие документы и материалы по истории, политике, языку, литературе, культуре, религии и этнографии монгольских народов.

В сборнике публикуются доклады, освещающие историю монголоведения, а также доклады, посвященные рукописным материалам о материальной культуре монголов, их письменному наследию, художественному творчеству, экспедициям и разным сторонам жизни традиционного и современного монгольского общества.

ISBN 978-9919-533-04-5
DOI 10.48612/IVRRAN/1u5a-r7u3-48rg

© Институт истории и этнологии МАН, 2025
© "Чингис-хан" Национальный музей Монголии, 2025
© Институт восточных рукописей РАН, 2025

MONGOLIAN ACADEMY
OF SCIENCES
Institute of History and
Ethnology

CHINGGIS KHAAN
NATIONAL MUSEUM
OF MONGOLIA

RUSSIAN ACADEMY
OF SCIENCES
Institute of Oriental
Manuscripts

CULTURAL HERITAGE OF THE MONGOLS: MANUSCRIPT AND ARCHIVAL COLLECTIONS

VI

International Conference
Under the Patronage of the President of Mongolia

April 19-21, 2023.
Mongolia, Ulaanbaatar

Proceedings

Ulaanbaatar – St. Petersburg
2025

ННА 63
ДАА 900
М-694

Edited and compiled by Academician S. Chuluun
D.Sc.(Philology) I. V. Kulganek
Ph.D (History), prof N. Khishigt
Cand. Sc. (Philology) D.A. Nosov

Cultural heritage of the Mongolis: Manuscripts and archival collections-VI. Papers of the VI International Conference, April 19-21, 2023. Ulaanbaatar. Ulaanbaatar-St.Petersburg 2025, 320 pages.

This is a collection of papers, presented at the Sixth International Conference organized by the Institute of History and Ethnology of the Mongolian Academy of Sciences, National Museum of Mongolia "Chinggis Khaan" and the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences, which was held in Ulaanbaatar in April 19-21, 2023.

The basis for the conference was hand-written funds and archives, storing documents and materials on history, culture, ethnography, politics and language of the Mongolian peoples.

The collection publishes reports on the history of Mongolian studies, as well as reports on handwritten material on the Mongolian culture, their written heritage, artistic creativity, expeditions and the problems of traditional and Modern Mongolian society.

ISBN 978-9919-533-04-5
10.48612/IVRRAN/1u5a-r7u3-48rg

© Institute of History and Ethnology MAS, 2025
© National Museum of Mongolia "Ghinggis Khaan", 2025
© Institute of Oriental Manuscripts RAS, 2025

ГАРЧИГ / СОДЕРЖАНИЕ

ӨМНӨХ ҮГ 10

МЭНДЧИЛГЭЭ /ПРИВЕТСТВИЯ..... 11

Монгол Улсын Ерөнхийлөгч Ухнаагийн Хүрэлсүхийн “Монголчуудын соёлын өв: гар бичмэл ба архивын баримтын цуглуулга” 6 дугаар удаагийн олон улсын эрдэм шинжилгээний хуралд оролцогсдод ирүүлсэн илгээлт..... 12

Приветственная речь Генерального секретаря Международной ассоциации монголоведения, директора Национального музея Монголии Чингис-хан, академика С. Чулууна 14

Приветствие директора Института восточных рукописей РАН, член-корреспондента РАН И. Ф. Поповой 16

Монгол Улсын ШУА-ийн Түүх, угсаатны зүйн хүрээлэнгийн захирал, (Sc.D) Ц. Цэрэндоржийн мэндчилгээ..... 18

ИЛТГЭЛҮҮД / ДОКЛАДЫ

Г. Алтансүх
Нур ад-Дины гар бичмэл дундад зууны монгол хүний нэрийн сурвалж болох нь 22

Г. Баярмаа
Берлиний Улсын номын санд хадгалагдах Монголын бурханы шашинд холбогдох баримтын тухай..... 28

Т. Баясгалан
Арташид хан хөвгүүний туужаас сэдэвлэсэн монгол тууль 43

Л. Ганбат
“Zafarnama” Монголын түүхэнд холбогдох сурвалж болох нь..... 52

Д. Дашдулам
1932 оны зэвсэгт бослогын нэгэн удирдагч Самбуу дүвчингийн тугийн талаар нэхэн үзэх нь 58

Ц. Дэлгэрсайхан
Монгол Улсын боловсролд Оросын сургагч багш, мэргэжилтнүүдийн оруулсан хувь нэмрийг архивын баримтаар тодотгох нь (1912-1942 он)..... 76

Zsolt Szilágyi
The Hungarian press perceptions of Mongolia at the beginning of the 20th century..... 89

И. М. Захарова
Караван купца Ивана Саватеева в Китай в 1702-1704 гг.
(По материалам Государственного Эрмитажа)..... 99

И. В. Кульганек
«Речь о состоянии монгольской словесности» из собрания
Института восточных рукописей РАН 108

Лицю Лю, Р. М. Валеев, Р. З. Валеева, Ю. И. Елихина, Д. Е. Мартынов
Формирование монголоведения, буддологии и тибетологии
в Казани в XIX в.: архивные фонды и материалы государственного
архива Республики Татарстан и музеев Казани 120

М. В. Мандрик
Коллекция документов по истории Русской духовной миссии
в Пекине и Монголии в собрании Научного архива ИИМК РАН 140

Д. Наранцэцэг
Хорчинба Ишжамцын намтар “Сүсэг төгөлдөр нугуудын зүрхний
энэлгийг арилгагч” хэмээх зохиолын шинжлэл 149

Б. Нацагдорж
Монгол Гэсэрийн туужийн үйсэн дээр бичсэн нэгэн эхийн тухай 162

Д. А. Носов
Загадка тетрадей Лисовского: о составе единицы хранения
« В.И. Лисовскийн тэмдэглэлийн дэвтэрүүд» из Центрального
Национального Архива Монголии 178

G.Odbayar
A Contribution to the study of Mongol bannermen: The founding policy
of the Tibetan Qing Administration, written by Sungyun 184

Э. Пүрэвжав, М. Очирцэнд
Монгол Улс дахь нутгийн аялгуу судлалыг архивын баримтаас
тодруулах нь 197

Т. Сайнжаргал
Үндэсний Төв Архивын сан хөмрөг дэх Түшээт засаг
гүн Балдардоржийн захидлын мэдээг мөшгөх нь 213

М. В. Федорова
Вклад Я. П. Шишмарева в формирование монгольского собрания
Российского этнографического музея 221

Н. Хатанбаатар
"Богд Жибзундамбын анхан төрлийн нэр оршивой" хэмээх сурвалжийн тухай 235

Н. Хишигт
О. И. Макстенек: Монголын тухай илтгэл, мэдээллүүд (1920-1921 он) 241

С. Цолмон, Ц. Энхчимэг
Еще раз о Золотоордынских тамгах Крыма 250

Ц. Цэрэндорж
Солонгосын Чосөнъ улсын үед монгол хэлний сургалтад ашиглаж байсан ном, сурах бичгүүдийн нэрийг тодруулах нь 262

S. Chuluun, Agata Bareja-Starzyńska
On the documents of the first population and statistical census of Mongolia in the 20th century kept in the archive of prof. W.Kotwicz in Cracow, Poland 274

Ц. Энхжаргал
Таван жилийн төлөвлөгөөг сайжруулах асуудалд холбогдох баримтын тойм (Монгол Улсын Үндэсний Төв Архивын материалаар) 291

ИЛТГЭГЧДИЙН ТУХАЙ МЭДЭЭЛЭЛ 310

DOI 10.48612/IVRRAN/mz33-grdg-3hka *Б. Нацагдорж (Монгол Улс)*

МОНГОЛ ГЭСЭРИЙН ТУУЖИЙН ҮЙСЭН ДЭЭР БИЧСЭН НЭГЭН ЭХИЙН ТУХАЙ

Товчлол. Дотоод Азийн олон ард түмний дунд аман болон бичгийн олон янз хувилбараар дэлгэрсэн Гэсэрийн тууль буюу Гэсэрийн туужийг 1716 онд Бээжин хотноо монголоор барлан гаргасан авч төгсгөлд нь энэхүү туужийг хэн эмхэтгэж барласан тухай гаргалга байхгүй тул монголч эрдэмтэд бичмэл Гэсэрийн тууж хэзээнээс монголчуудын дунд дэлгэрсэн тухай нэгэн саналтай болж чадаагүй буй. Энд бид Монгол Улсын Булган аймгийн Дашинчилэн сумын нутаг Харбухын балгаснаас археологийн малтлагаар илэрч олсон хэсэг бусаг үйсэн номын тамтархай шинжилж үзсэн судалгааныхаа үр дүнг үндэслэсэн Бээжин барын Гэсэрийн туужийн бичмэл эхийн тухай шинэ санал дурдаж байна.

Түлхүүр үг: Монгол Гэсэрийн тууж, Бээжин барын Гэсэр, үйсэн ном, Харбухын балгас

Natsagdorj Battsengel

ON THE BIRCH-BARK MANUSCRIPT FRAGMENTS OF THE MONGOLIAN EPIC OF GESER KHAN FOUND FROM THE XARBUXYN-BALGAS

Summary*:* Among the fragments of birch-bark manuscripts discovered by the Mongolian scholar A. Ochir during archaeological excavations at the ruins of Xarbuxyn-balgas in Bulgan aimag (Mongolia) in 2010 and 2011, there is a handwritten copy of one of the chapters of the *Epic of Geser Khan*. Among these fragments, we identified and restored three sheets of birch bark whose text corresponds almost verbatim to the second chapter of the *Epic of Geser Khan*, published in a woodblock-print edition in Beijing in 1716 under the title “Chapter Two: On the Killing of a Black-Striped Tiger, Huge as a Mountain, the Incarnation of a Demon in the North.” Previous studies have suggested that this chapter was transmitted orally until 1680, when it was recorded in writing by the second lCang-skya Khutugtu, and then added to the 1716 woodblock-print edition. However, our findings refute this assumption. We can now confidently state that the Mongolian *Epic of Geser Khan* had

already taken shape by the late 16th or early 17th century and was widely circulated in written form among the Mongols. Moreover, some scholars propose that the birch bark manuscripts from Xarbuxyn-balgas could date to the 15th century, indicating that the *Epic of Geser Khan* might have been widespread among the Mongols even earlier.

Key words: Mongolian Epic of Geser, Geser of wood block of Beijing, birch-bark, Xarbuxyn-balgas

Монгол Гэсэрийн туужийн бичмэл эхийн тухай өмнөх судалгаа:

Монгол Улсад орчин үеийн шинжлэх ухааны байгууллагын үндэс суурийг тавигч нэрт эрдэмтэн Жамсраны Цэвээн бээр анх Бээжин Гэсэрийн туужийн бар хэвлэлийг хоёрдугаар Жанжаа хутагт Агваанлувсанчойндон 1680 оны орчим Хөхнуурын таван өөлд үлгэрчээс хэлүүлж аваад бөө мөргөлийн холбоотой зүйлсийг нь ариутган шүүж, барлан хэвлүүлсэн гэдэг мэдээг Хөхнуурт олон жил суусан буриад лам Жигмидийн Содномжамцаас (*Соднам-Жамцо Жигмитов*) сонссоноо тэмдэглэж авсан бөгөөд харин хэвлүүлж амжсангүй, хамт ажиллаж байсан монголч эрдэмтэн Николай Поппед ярьж байжээ. Гэвч Ж. Цэвээн 1937 онд улс төрийн хилс хэрэгт баригдан шоронд орсон тул Н. Поппе буриад монголын Гэсэрийн тууль бичмэл Гэсэрийн туужтай хэрхэн холбогддог тухай өгүүлсэн зохиолдоо Ж. Цэвээний мэдээг дурдсан боловч түүнийг эх сурвалж болгон зааж чадсангүй [Поппе 1941: 14-19; Неклюдов 2019: 250]. Николай Поппе Дэлхийн хоёрдугаар дайны үед Германаар дамжин, АНУ-д цагаачлан гарсан тул түүний шавь Ц. Дамдинсүрэн 1957 онд “Гэсэрийн туужийн түүхэн үндэс” сэдвээр зэрэг хамгаалахдаа түүний нэрийг зааж чадсангүй, Буриад Монголын хүрээлэнгийн эрдэм шинжилгээний бичгийн дугаар болон хуудсыг л эш татжээ [Дамдинсурэн 1957: 56]. Энэ бүхний учрыг тодруулж нягталсан Зөвлөлт, Оросын аман зохиол судлаач С. Ю. Неклюдов Жанжаа хутагтын өөлд үлгэрчдээс хэлүүлж авсан нь бүхэл Гэсэрийн тууж биш харин төвөд Гэсэрийн туужид байдаггүй (*Бээжин барын хэвлэлийн II бөлөг Хар эрээн барсыг алсан бөлөг болон VI бөлөг Ловсага мангас Гэсэрийг илжиг болгож хувиргасан бөлөг*) монгол бөлгүүдийг хэлүүлж аваад түүнийгээ монголчуудын дунд өргөн дэлгэрсэн бичмэл Гэсэрийн туужид нэмж оруулан Бээжинд барлуулсан байна гэж үзжээ [Неклюдов 2019: 290-292]. Гэвч эдүгээ бидэнд олдсон шинэ баримтаас үзвэл, Бээжин барын хэвлэлийн II бөлөг буюу Гэсэр хар эрээн барсыг алсан бөлөг нь мөн л бичгээр уламжлан дэлгэрч байсан болох нь тодорхой болов. Энэ тухай шинжилж үзсэнээ дор танилцуулъя.

Үйсэн номын тамтархай хуудаснуудыг тодолсон нь: Монгол улсын судлаач А. Очир нар Монгол улсын Увс болон Булган аймгийн нутгаас 1996, 2002, 2003 болон 2010, 2011 онуудад шинээр олж илрүүлсэн үйсэн номын тамтархай хуудаснуудыг сэргээн засварлах ажлыг хийж гүйцэтгээд 2019 онд ном болгон нийтлүүлэв [Очир, Иноүэ, Алтанзаяа 2019]. Уг номыг эмхэтгэгчид Монгол Улсын Увс аймгийн Бөхмөрөн сумын Тавагчийн улаан хэмээх газар, Булган аймгийн Дашинчилэн сумын Харбухын балгаснаас олдсон хэсэг бусаг үйсэн номын тасархайнуудыг эмхэтгэж, эрдэм шинжилгээний галиг үйлдэж, эх бичгийн гадар онцлогийг тодруулсан тайлбар сэлтийг хийсэн анхдагч судалгааг үйлдэн тэдгээр үйсэн номын үлдэгдлийг эрдэм шинжилгээний эргэлтэд оруулав. Харин уг хэсэг бусаг тамтархайнууд нь чухам ямар ном зохиолын үлдэгдэл болохыг тодруулах нарийн судалгааг хийсэнгүй ажээ. Үүнд, Булган аймгийн Дашинчилэн сумын нутагт орших Харбухын балгаснаас олж илрүүлсэн үйсэн номын үлдэгдэл тамтаг хуудаснууд дотор бичмэл Гэсэрийн туужийн нэгэн хэсэг байгааг миний бие олж танин шинжилж үзсэн юм. Миний олж таньснаар дээрх номд хэвлэгдсэн дэс дугаарын дагуу нийт 9 хэсэг тамтархай Гэсэрийн туужид холбогдож байна.

1. QB I 002a, QB I 002b (ар өвөртөө бичээстэй)[1]
2. QB I 003a, QB I 003b (ар өвөртөө бичээстэй)[2]
3. QB I 004a, QB I 004b (ар өвөртөө бичээстэй)[3]
4. QB I 005a, QB I 005b (ар өвөртөө бичээстэй)[4]
5. QB I 028a, QB I 028b (ар өвөртөө бичээстэй)[5]
6. QB I 103a, QB I 103b (ар өвөртөө бичээстэй)[6]
7. QB I 118 - 121a, QB I 118 - 121b (ар өвөртөө бичээстэй)[7]
8. QB I 130a, QB I 130b (ар өвөртөө бичээстэй)[8]
9. QB II 40a (40 - 1) (нэг талдаа бичээстэй)[9]

---

1 Очир, Иноүэ, Алтанзаяа 2019: 146-147]
2 [Очир, Иноүэ, Алтанзаяа 2019: 148-149]
3 [Очир, Иноүэ, Алтанзаяа 2019: 149-150]
4 [Очир, Иноүэ, Алтанзаяа 2019: 150]
5 [Очир, Иноүэ, Алтанзаяа 2019: 175-176]]
6 [Очир, Иноүэ, Алтанзаяа 2019: 250]
7 [Очир, Иноүэ, Алтанзаяа 2019: 258-259]
8 [Очир, Иноүэ, Алтанзаяа 2019: 271]
9 [Очир, Иноүэ, Алтанзаяа 2019: 322]

Бидний олж таньсан энэхүү хэсэг бусаг тамтархайнууд нь бичмэл Гэсэрийн туужийн “Уулын чинээ хар эрээн барсыг алсан бөлөг”-ийн нэг хэсэг болох нь тодорхой мэдэгдэж буй бөгөөд бичмэл Гэсэрийн туужийн хувилбарууд дотроос 1716 онд Бээжинд барласан барын Гэсэр-ийн туужийн “*Умар зүг дэх уулын чинээ хар эрээн барс мангасын хувилгааныг алсан нөгөө бөлөг*”-тэй бараг үг үсэгчлэн таарч байна. Тиймээс бид бар хэвлэлд тулгуурлан хэсэг бусаг болсныг нь нийлүүлэн үрэгдсэнийг нь нөхөн сэргээж үзүүлье.

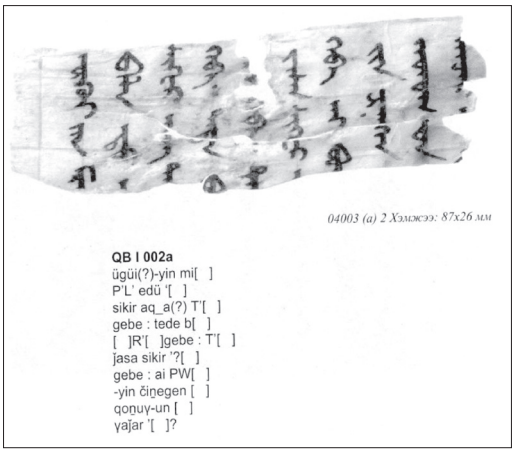

04003 (a) 2 Хэмжээ: 87x26 мм

QB I 002a
ügüi(?)-yin mi[ ]
P'L' edü '[ ]
sikir aq_a(?) T'[ ]
gebe : tede b[ ]
[ ]R'[ ]gebe : T'[ ]
ǰasa sikir ''?[ ]
gebe : ai PW[ ]
-yin čiŋegen [ ]
qoŋuγ-un [ ]
γaǰar '[ ]?

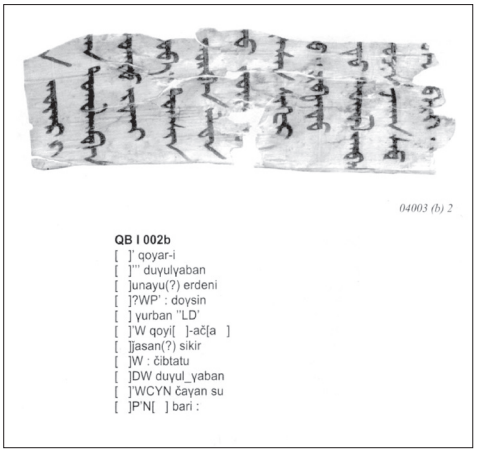

04003 (b) 2

QB I 002b
[ ]' qoyar-i
[ ]''' duγulγaban
[ ]unayu(?) erdeni
[ ]?WP' : doγsin
[ ] γurban ''LD'
[ ]'W qoγi[ ]-ač[a]
[ ]jasan(?) sikir
[ ]W : čibtatu
[ ]DW duγul_γaban
[ ]'WCYN čaγan su
[ ]P'N[ ] bari :

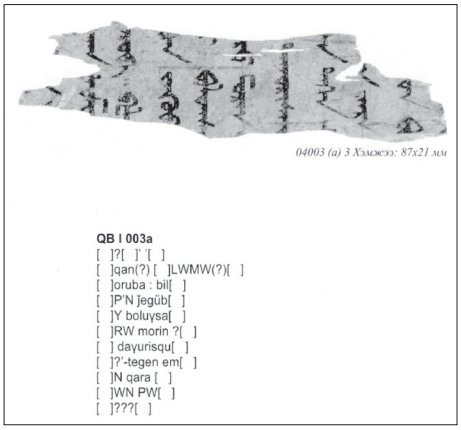

04003 (a) 3 Хэмжээ: 87x21 мм

QB I 003a
[ ]?[ ]' '[ ]
[ ]qan(?) [ ]LWMW(?)[ ]
[ ]oruba : bil[ ]
[ ]P'N ǰegüb[ ]
[ ]Y boluγsa[ ]
[ ]RW morin ?[ ]
[ ] daγurisqu[ ]
[ ]?'-tegen em[ ]
[ ]N qara [ ]
[ ]WN PW[ ]
[ ]???[ ]

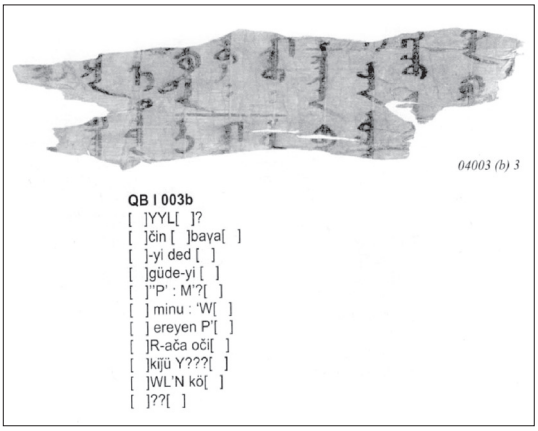

04003 (b) 3

QB I 003b
[ ]YYL[ ]?
[ ]čin [ ]baγa[ ]
[ ]-yi ded [ ]
[ ]güde-yi [ ]
[ ]''P' : M'?[ ]
[ ] minu : 'W[ ]
[ ] ereyen P'[ ]
[ ]R-ača očí[ ]
[ ]kīǰü Y???[ ]
[ ]WL'N kö[ ]
[ ]??[ ]

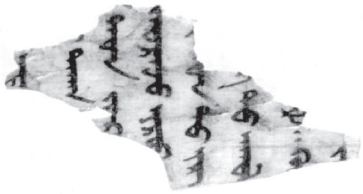

04003 (a) 4 Хэмжээ: 62x33 мм

QB I 004a
[ ] id?[ ]
[ ]Y-tayan [ ]
[ ]? deǵ[102]-iyer [ ]
[ ] qurajū irūǵ[ ]
[ ]Y??'WN-TW ir?[ ]
[ ]K-TW aqul[ ]
[ ]m : KWY[ ]
[ ] Y[ ]

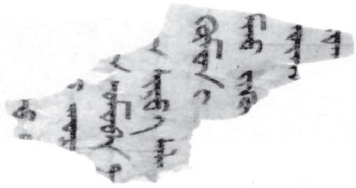

04003 (b) 4

QB I 004b
[ ]?W T[ ]
[ ]W qujī[ ]
[ ]' numuban T[ ]
[ ]' siru_a sala[ ]
[ ] kümūn-i [ ]
[ ] minu j̄īgü?[ ]
[ ]'uyay(?: quyay)[ ]
[ ]id''[ ]

04003 (a) 5 Хэмжээ: 40x10 мм

04003 (b) 5

QB I 005a
[ ]M(?)[ ]
[ ]Y'[ ]
[ ] ?[ ]
[ ] sum[ ]
[ ]' minu[ ]

QB I 005b
[ ]?[ ]
[ ]lüg[ ]
[ ]i ''[ ]
[ ] gilbel[ ]
[ ]musb'[ ]

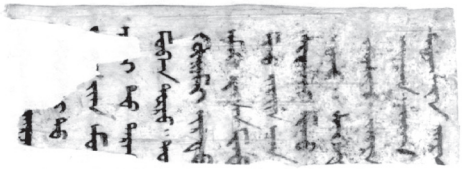

04003 (a) 28

QB I 028a
[ ]''RC[ ]
[ ]Y TW [ ]
?[ ]?-YY'N emü[ ]
er[ ]i-tü tarn[ ]
moban törü : TW[ ]
kürümüi irdü[ ]
namai j̄asa minu[ ]
minu qoyin{_a}-ača [ ]
sitaqu minu [ ]
egünü(?) : sigüd[ ]
XWSYN(?) qara [ ]
XWR'N čayan [ ]
TW?LYN(?) qara [ ]

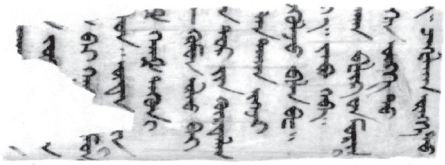

04003 (a) 28 Хэмжээ: 135x45 мм

QB I 028b
[ ]???[ ]?
[ ]' j̄ūg[ ]'
[ ]' bai gene[m]?mün-i
[ ]?WN : üde [ ]in
[ ]m genem tegün-i
[ ]' kümün ülü bai
[ ]'-TWR-YY{'}N kürtele<'>
[ ]T'N-tayan nigeji(?)
[ ]Wgülj̄ü bile bi :
[ ]Y_' : yabu gebe :
[uq]ayan bilig-ün morin(?: moren)-i
[ ]gen öngge-tü
[ ]' čakilyan öngge-tü

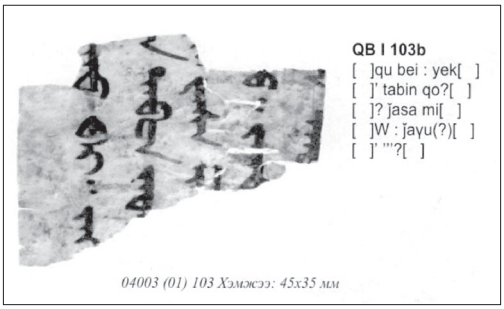

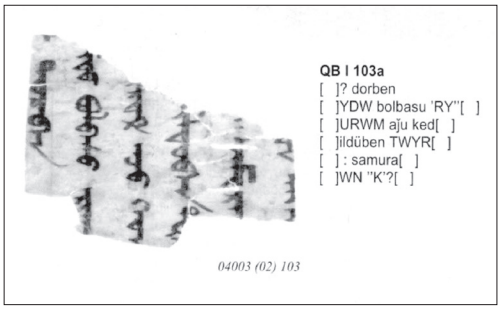

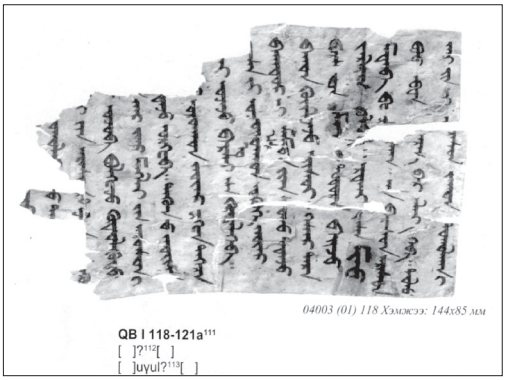

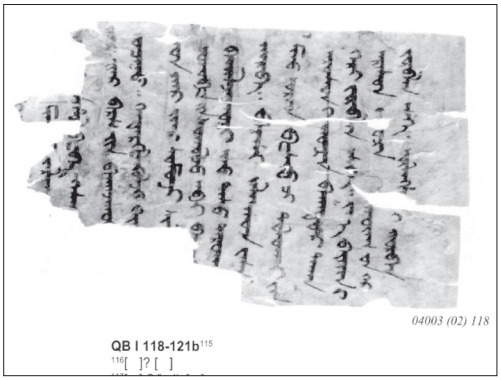

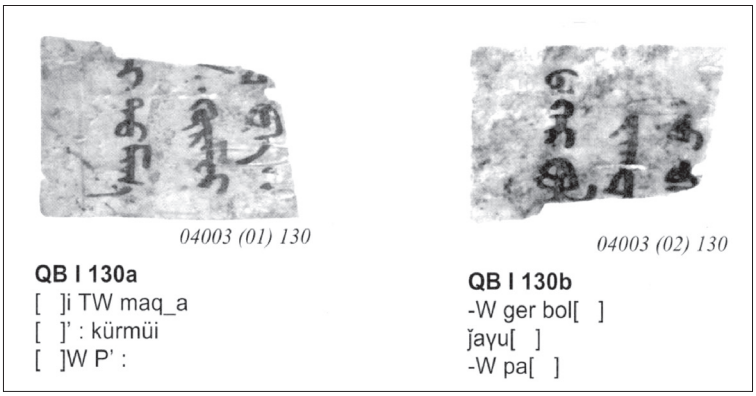

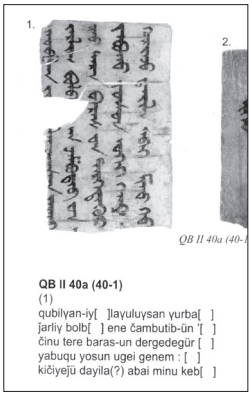

Нүүр хуудас

QB II 40a (40-1) дугаартай нэг талдаа бичвэр бүхий тамтархай нь уг бөлгийн эхний хэсэг болох бөгөөд уг хуудасны цулгуй тал нь уг бөлгийн гарчигтай байсан боловч голлуулж бичсэн нь эмтрэн үрэгдсэн тул бидэнд хүрч ирсэн энэ хуудасны ар талд бичвэргүй цулгуй хоосон зай үлджээ. Бид энэ хуудсыг дараах байдалтай байсан хэмээн төсөөлөн сэргээв.

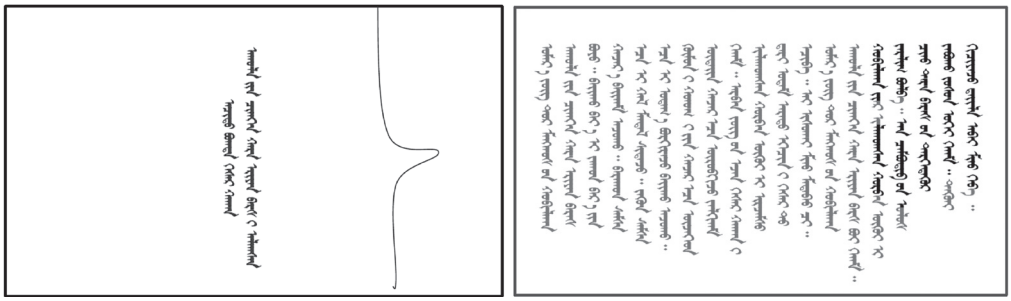

Нүүр хуудсыг төсөөлөн сэргээсэн нь

Нүүр хуудас [**QB II 40a (40-1)**] *recto*
[ačitu boγda geser qaγan aγula-yin činegen qara eriyen baras-i alaγsan]

Нүүр хуудас [**QB II 40a (40-1)**] *verso*
1. [umar-a jüg-tür mangγus-un qubilγan]
2. [aγula-yin činegen qara eriyen baras]
3. [buyu: bayiqu bey-e-ni jaγun ber-e-yin]
4. [γajar-a bayinam ajuγu: baraγun samsa]
5. [-ača-ni γal mandal sitaju: jegün samsa]
6. [-ača-ni utaγ-a burkiraju bayiqu ajuγu:]
7. [kümün-i qonuγ-i-yin γajar-ača üjeged]
8. [üdeyin γajarača örübkijü jalginam]
9. [genem: arban jüg-ün ejen geser qaγan-i]
10. [ilaγuγsan γurban öküi-ni irjamsju]
11. [dari odam neretü egečin-i geser-tü]
12. [ečibe: ai nisuqai minu medebeü či:]
13. [umar-a jüg-tür mangγus-un qubilγan]
14. [aγula-yin činegen qara eriyen baras bui genem:]
15. qubilγan-iy[ar] [i]laγuγsan γurb[an öküi ni]
16. jarliγ bolb[a:] ene čambutib-ün ‘[WLWS]
17. činu tere baras-un dergedegür
18. yabuqu yosun ugei genem: [tegüni]
19. kičiyeju dayila abai minu geb[e]:

Хоёрдугаар хуудас

QB I 002, QB I 003, QB I 004, QB I 005, QB I 028 дугаартай тамтархайнууд нь тус гар бичмэлийн хоёрдугаар хуудсыг бүрэлдүүлж байна. Үүнд **QB I 002a + QB I 003b+ QB I 004a + QB I 005b + QB I 028b** тал нь тус хуудасны өвөр нүүр буюу *recto* талыг бүрдүүлж,

харин **QB I 002b + QB I 003a + QB I 004b + QB I 005a + QB I 028a** тал нь тус хуудасны ар буюу *verso* талыг нь бүрдүүлж байна. Бид энэ тамтархайнуудыг эвлүүлж хоосон зайнд Бээжин барын хэвлэлийн эхийг мөрдөн сэргээж галиг үйлдлээ.

Галиг

[2r.]

1. [qoyar][10]
2. ögüi-yin mi[nu ǰarliγ ǰöb gebe: bi esemedeǰü]
3. bile edü e[čiǰü da]yil[ay-a gebe: e]rd[enitü ǰasa]
4. sikir aq-a da[γan γučin baγatur daγan elči ile]
5. gebe: tede b[ügüde-yi ded ded-iyer daγudaǰu]
6. [i]re gebe: te[de bü]güde-ni quraǰu ire[be:]
7. ǰasa sikir a[yiladq]aba: man[i] yaγun-tu ire
8. gebe: ai bo[γda] minu gebe: u[mar]a ǰüg-tu aγula
9. -yin činegen [qara] eriyen ba[rs] bei genem kümün[-i]
10. qonuγ-un [γaǰar]-ača üǰe[g]ed üde-yin
11. γaǰar a[ča örüb]kiǰü ǰa[lgina]m genem tegün-i
12. [dergede inu] ulan kö[l-tü] kümün ülü bai
13. [-qu genem: arban tabun nasu]n-tur-iyan kürtelen
14. [aqui qubilǰu yabuǰu] tan-daγan nigeči
15. [baγatur-un belge ese] üǰügülǰü bile bi:
16. [baγatur-un belge üǰegülü]y-e: yabu gebe:
17. [arban ǰüg-ün eǰen geser qaγan] bilig-ün morin-i
18. [unuba: sigüderin] gilbelgen öngge-tü
19. [kökür qara quyaγ-iyan] emüsbe: čakilγan öngge-tü

[2v.]

1. [dalabčiban dürübe: naran sara]n qoyar-i
2. [qamtubar(?)[11] ǰergečegülün kigsen manglai-yin ča]γan duγulγaban
3. [erdeni-t]ü t[erigün-dege]n a[γulba:] oγyu erdeni
4. [onit]u γuč[in ča]γan sumu[ban dür]übe: doγsin
5. [qar]a numuban d[ü]rübe: bil[ig-ün] γurban alda
6. [qar]a siru-a sele[me]ben ǰegüb[e: mi]nu qoyin-ača
7. kümün-i qarča[γa]i boluγsa[n] ǰasa sikir
8. minu ǰigür-tü [bo]ru morin-i[yan un]u: sibtatu

---

10 Тус гар бичмэлд хуудасны дугаарыг тавьсан байсан нь арын дөрөвдүгээр хуудаснаас мэдэгдэх тул энд хуудасны дугаарыг ийнхүү төсөөлөн сэргээв.

11 Бээжин барын хэвлэлд *qamtuγar* гэсэн энэ үг буй боловч энэ гар бичмэлд бичигдэх зай харагдахгүй тул бараг энэ үг энэхүү эхэд байсангүй байх гэж бодно.

9. quyaγ-iyan emü[s:] daγurisq[u nere]tü duγul_γaban
10. erdeni-tü teri[gü]n-degen e[müs γ]učin čaγan su
11. -muban dürü: do[γsi]n qara numu]ban bari:
12. kürimei irtü [čo]d bo[lud ildüben ǰegü:]
13. namayi ǰasa minu [udaγara gebe: ǰasa-yin]
14. minu qoyin-ača [kümün-i bürgüd boluγsan]
15. siumar minu [küilen boru morin-iyan]
16. unu: sigüde[rin gilbelgen öngge-tü]
17. qosur qara [quyaγ-iyan emus:]
18. γučin čaγan su[muban dürü:]
19. doγsin qara num[uban bari:]

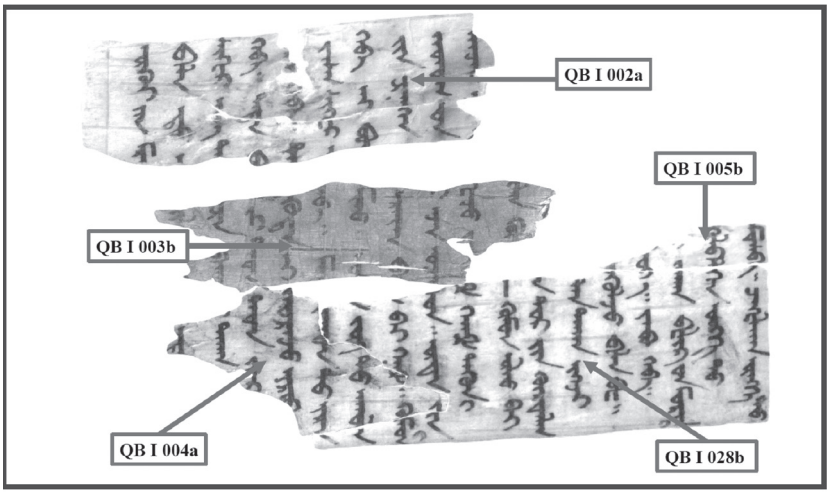

Хоёрдугаар хуудас
[**QB I 002a + QB I 003b+ QB I 004a + QB I 005b + QB I 028b**] *recto*

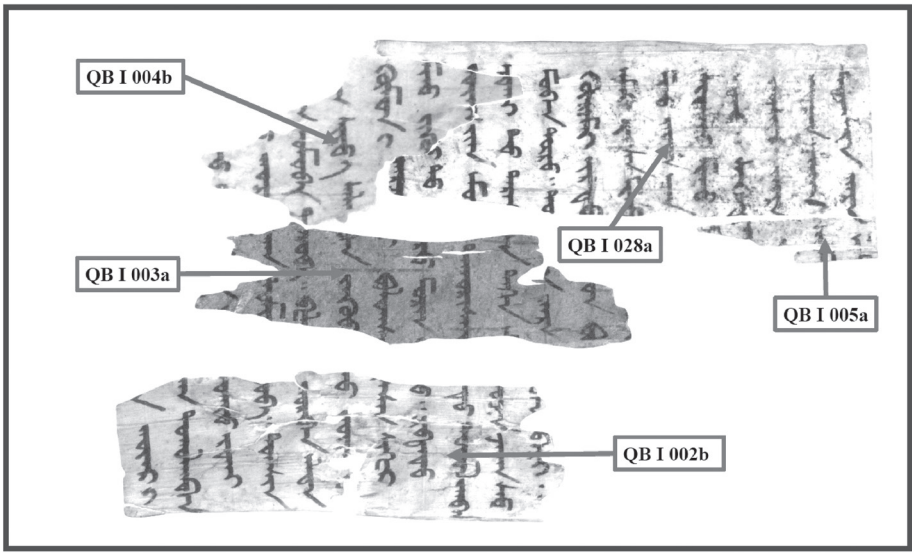

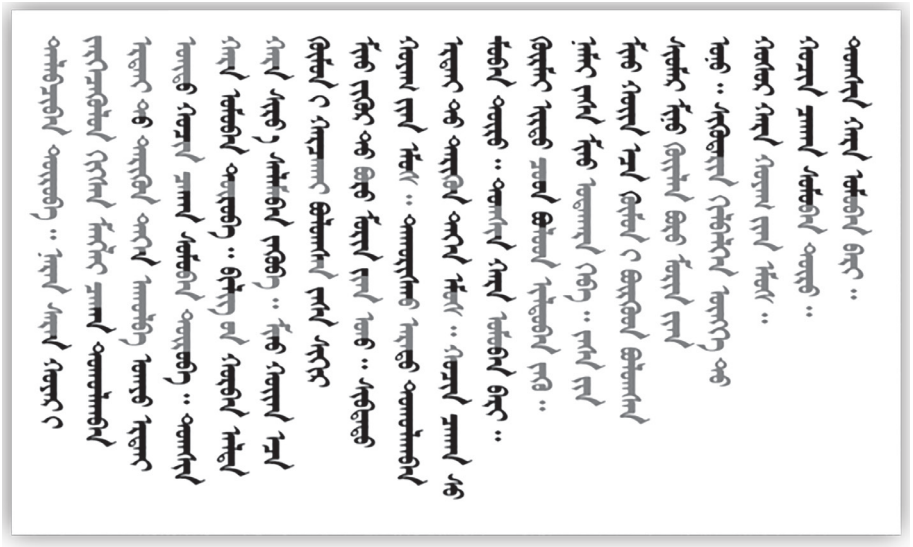

Хоёрдугаар хуудас
[**QB I 002b + QB I 003a + QB I 004b + QB I 005a + QB I 028a**] *verso*

Дөрөвдүгээр хуудас

QB I 103, QB I 118-121, QB I 130 дугаартай тамтархайнууд тус гар бичмэлийн дөрөвдүгээр хуудсыг бүрэлдүүлж байна. Үүнд, **QB I 103a + QB I 118-121a + QB I 130a** тал нь тус хуудасны өвөр буюу *recto* талыг бүрдүүлж, **QB I 103b + QB I 118-121b + QB I 130b** тал нь тус хуудасны ар буюу *verso* талыг нь бүрдүүлж байна. Тамтархайнуудыг эвлүүлэн

хооронд үлдэх хоосон зайд байх ёстой үгийг Бээжин барын хэвлэлийн эхийг баримтлан төсөөлөн сэргээв.

Галиг

[4r.]

1. dorben
2. [ker ber am]idu bolbasu erdeni-tü maqa=
3. [=bod beyen-düni k]ürüm aǰu ged: kürmii
4. [irtü čod bolod] ildüben dü[r]übe:
5. [bars-i quč]uγul[ǰu] samur[qu-daγan]
6. [bars-un mangla]i-yin aris[un] degere-eče [ǰ]egü[n]
7. [γar-iyar] nočuba: bulgiǰu ködülküdü
8. [bariγsan] γar-iyar manglai-yin arusun-i
9. [qau ta]taǰu orkiba: tegün-ü qoyina
10. [dabkiǰu] oruγad qoyar čikin degere
11. [-eče]ni nočaǰu barsi ese ködelgebe:
12. [ǰa]sa-yi nočuγuluγad nögüge qoyar
13. baγatur ni selemed-iyen suγu tataǰu
14. baγun güyilčeǰü ayisui: geser tere
15. bars-un aman dotura bayiǰu
16. ǰarliγ bolba: erdeni ǰasa minu
17. medebe bi čimayiγan: ene barsun arisun
18. buu ebde: arγ_a-bar alay_a gebe: tolu=
19. =γai-yin ni arasun ǰaγun duγulγan-i

[4v.]

1. ker bolqu bei: yek[e beyen-ü arasun]
2. ǰaγun tabin qu[yaγ-yin ker bol]
3. =qu bei: ǰasa mi[nu talbi gebe: ai]
4. [boγda min]u: yaγu ǰarliγ [bolba geǰü]
5. [inigege]d talbiba geser [qaγan ǰegün]
6. γar-iyar bars-yin baγa[l]ǰaγu[r-i inu]
7. nočaǰu: gelderkilegülǰü bayi[ǰu bara]
8. =γun γar-iyar sumuči sil [esitü]
9. onubčin-yi[a]n suγulǰu abči bars-un
10. baγalǰaγuri inu tasu daruγ[ad]
11. γarba: barsi alaγad ǰasa
12. minu uran bisiü či toluγai-yin
13. arusun-i γučin baγatur-taγan

14. keri ǰöblen eske: yeke beyeyin-i
15. arisun γučin quyaγ-un ker
16. ǰöblen eske: ülegs[en]-i γurban

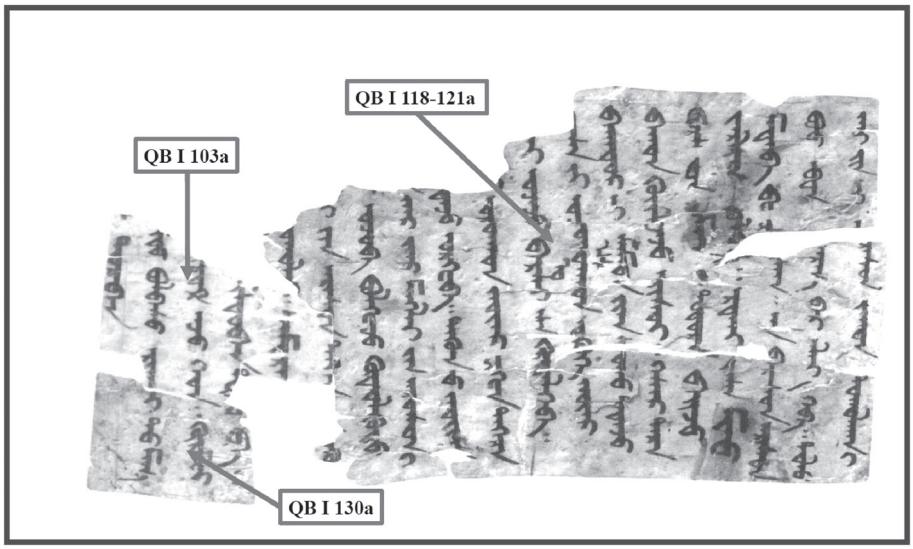

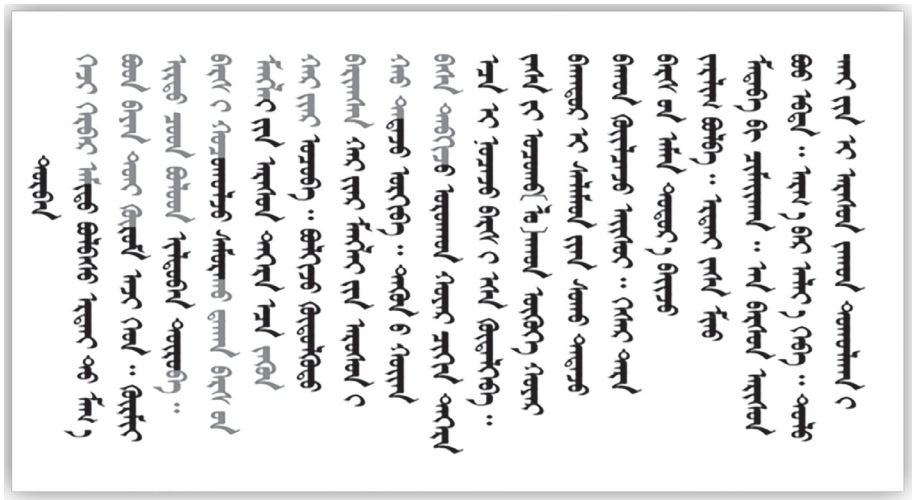

Дөрөвдүгээр хуудас
[**QB I 103a + QB I 118-121a + QB I 130a**] *recto*

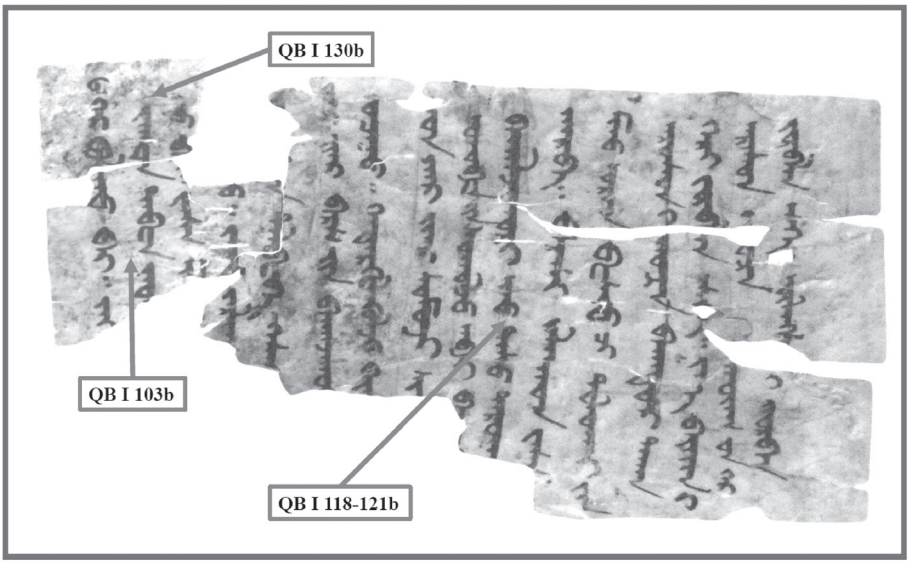

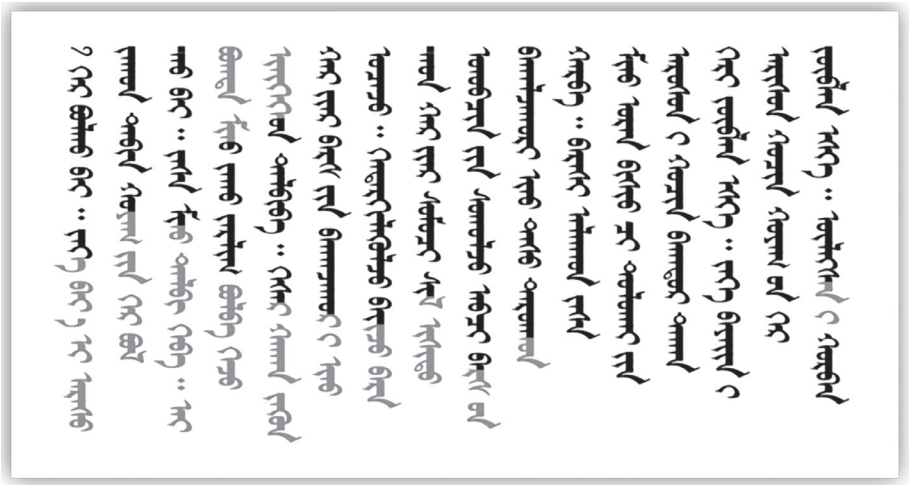

Дөрөвдүгээр хуудас
[**QB I 103b + QB I 118-121b + QB I 130b**] *verso*

Эдгээр тамтархайнуудыг нийлүүлэн нөхөн сэргээж үзэхэд Гэсэрийн туужийн “Уулын чинээ хар эрээн барсыг алсан бөлөг”-ийг тэмдэглэсэн бичмэл эхийн гурван хуудас одоогоор олдсон байна. Энэ нөхөн сэргээсэн хуудаснуудыг Бээжин барын болон Устын зуугийн гар бичмэл эхийн тохирох хэсгүүдтэй харьцуулан үзүүлье.

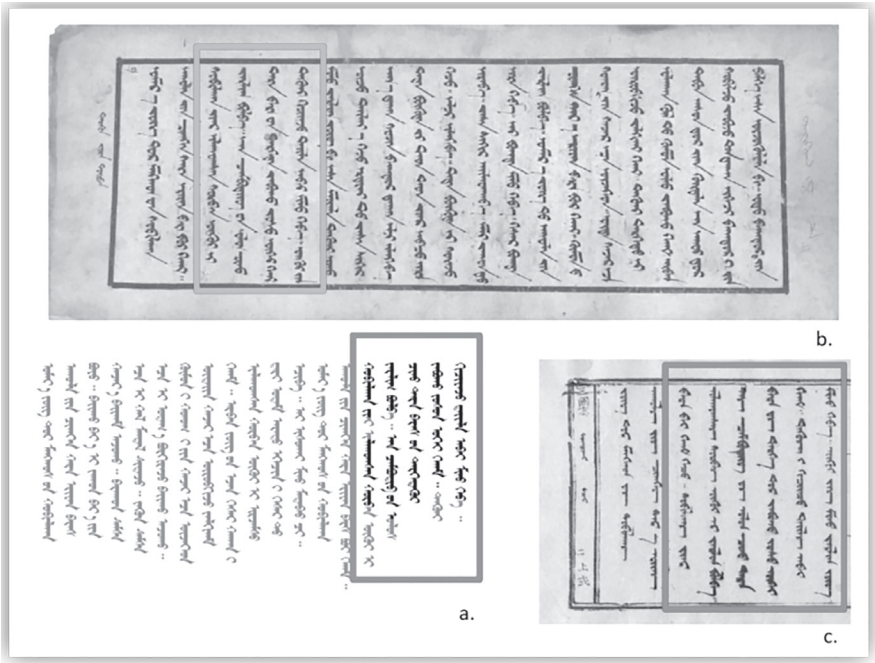

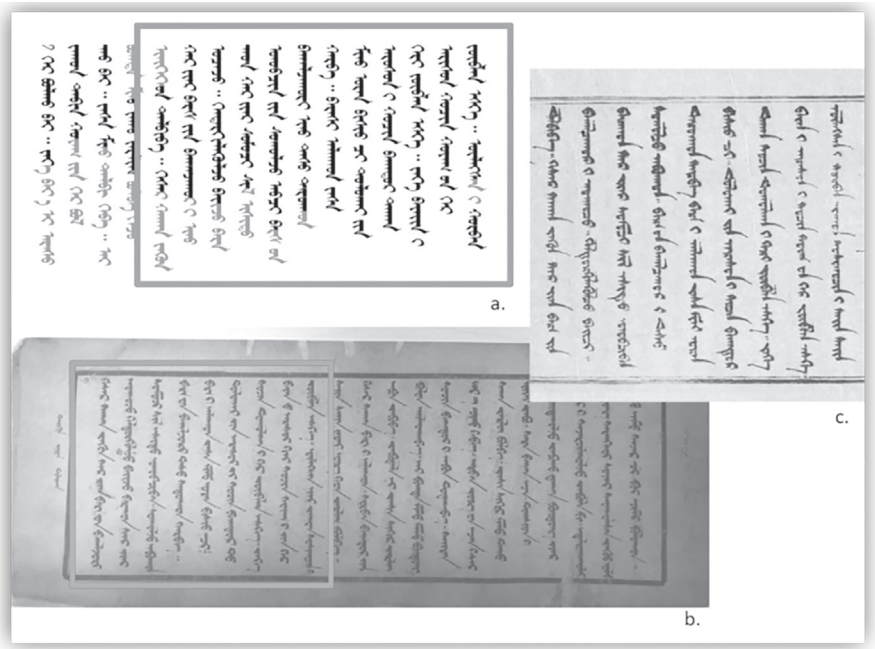

a. *Харбухын балгаснаас олдсон үйсэн дээр бичсэн эхийн сэргээлт*;
b. *Устын зуугийн гар бичмэл Гэсэрийн тууж*;
c. *1716 оны Бээжин барын Гэсэрийн тууж*

Бээжин барын хэвлэл [AJEGQTO 1716]	**Устын Зуугийн гар бичмэл эх** [UJGT 2016]	**Харбухын балгасны үйсэн дээр бичсэн эх** [Очир, Иноүэ, Алтанзаяа 2019]
...geser qaγan jegün γar-iyan bars-yin baqaljaγur-i adquju: geldürkilegüljü bayiji: baraγun γar-iyar sumuči sil esitü onobčiban suγulju abuγad: bars-un baqaljaγur-i tasu daruγad γarba bars-i alaγad jasa mini uran bisiü či: toluγai-yin arasun-i γučin baγatur-taγan γučin duγulγan-i keri jöblen eske: yeke beyen-i arasun-i γučin quyaγ-un ker jöblen eske ülegsen-i γurban jaγun qosiγučin-i...	...geser qaγan jegün γar-iyan bars-un baqaljuri adquju geldürkilegüljü bayiju baraγun γar-iyar sumuči sil esitü onobčiban: suγulju abuγad bars-un baqaljuri tasu qaduγad γarba: bars-i alaγad jasa mini uran bisiü či:: toluγai-yin arasui-yi γučin baγatur-tu γučin duγulγan-i ker jöblen eske: yeke beyen-ü arasui-gini γučin quyaγ-i-yin ker jöblen eske: ülegsen-iyer jaγun qosiγučin-i...	...gese[r qaγan jegün] γar-iyar bars-yin baqaljaγu[r-i inu]: nočaju: gelderkilegüljü bay[iji: bara]γun γar-iyar sumuči si[l esitü] onobčin-iy[a]n suγulju abči ba[rs-un] baqaljaγuri inu tasu daruγ[ad] γarba: barasi alaγad jasa minu uran bisiü či toluγai-yin arusun-i γučin baγatur-taγan [*γučin duγulγan-i*] keri jöblen eske: yeke beyeyin-i arisun-i γučin quyaγ-un ker jöblen eske: ülegsen-i γurban...

Энэ харьцуулсан хүснэгтээс үзвэл, манай шинжлэн үзсэн үйсэн дээрх эх нь бичвэрийн хувьд Бээжин барын хэвлэлийн эхтэй ойролцоо боловч зарим нэг үгийг сольж найруулсан ба зарим нэг үг гээгдсэн зүйл харагдаж байна. Жишээлбэл, Бээжин барын хэвлэл болон Устын зуугийн гар бичмэл эхэд "...*Гэсэр хаан зүүн гараа барсын багалзуурыг* <u>*атгаж*</u>..." хэмээн буйг манай эхэд "...*Гэсэр хаан зүүн гараар барсын багалзуурыг нь* <u>*ноцож*</u>..." хэмээн сольж бичсэн байна. Мөн "...*гучин баатартаа гучин дуулганы хэр зөвлөн эсгэ*..." гэдэг хэсгийн "*гучин дуулганы*" гэсэн үгийг гээж орхисон байна. Иймэрхүү үг сольж найруулах ба үг гээх асуудал нь аливаа нэг эхээс хуулж бичихэд л тохиолдох хэрэг тул манай энэхүү үйсэн дээрх бичмэл эх өөрөө хуулбар эх юм байна. Үүнийг Халх Монголын төв хэсгээр Гэсэр хааны тууж ихэд дэлгэрч, энэ мэт хуулбар эхүүд буй болж байсан гэж үзэлтэй.

1970 онд Харбухын балгаснаас Ц. Хандсүрэн, Х. Пэрлээ нарын илрүүлсэн үйсэн номын тамтархай хуудаснуудыг Х. Пэрлээ, Элизабет Киодо нар судлан шинжилсний дотор Шар Замбалын сантай хамт хавсаргасан Гэсэрийн сан ба Гэсэрт даатгах залбирлын өчиг сан тэргүүтэн буйг нэгэнт олж илрүүлэн тогтоосон билээ [Пэрлээ 1976: 127-151; Chiodo 2000: 148-159, 164-168]. Үүний дотор буй Гэсэрийн санд "*Шантрал үзэлгүй зоригт / Ширүүн сэтгэлтнийг шантруулагч / Шарай голын хааныг алж / Шилээ гаргасан / Шидэт төрсөн Гэсэртээ [бишрэн магтан мөргөмүү би] / Муу дайсныг ялсан / Монгол улсыг эзэлсэн / Мохошгүй зоригт / Молор эрдэнэ мэт биет / Гэсэр*

хаандаа [бишрэн магтан мөргөмүү би]” хэмээн гардгаас харахад Гэсэрийн туужийн үйл явдлыг дурдаж байгаа бөгөөд монголчуудын өдөр тутамдаа хэрэглэдэг сан, өчиг зэрэгт нэвтрэн орсон байдлаас нь үзэхэд Гэсэрийн тууж нь XVII зуунаас нэлээд өмнө монголчуудын дунд дэлгэрсэн байсан нь улам тодорхой болж байна. Эдүгээ бидний гарт мөн тэрхүү Харбухын балгасны археологийн матлагаар илэрсэн Гэсэрийн туужийн нэгэн бөлгийн тодорхой эх олдсон нь дээрх үзлийг улам лавшруулж байна.

ДҮГНЭЛТ

Бидний таньсан энэхүү хэсэг бусаг тамтархайнууд нь бичмэл Гэсэрийн туужийн “Гэсэр хаан уулын чинээ хар эрээн барсыг алсан бөлөг”-ийн нэг хэсэг болох нь тодорхой мэдэгдэж буй бөгөөд бичмэл Гэсэрийн туужийн хувилбарууд дотроос 1716 онд Бээжинд барласан барын Гэсэрийн туужийн “Умар зүг дэх уулын чинээ хар эрээн барс мангасын хувилгааныг алсан бөлөг”-тэй бараг үг үсэгчлэн таарч байна.

Өмнөх судалгаанд энэхүү бөлгийг амаар уламжилж байсныг II дүрийн Жанжаа хутагт 1680 оны үес сая тэмдэглэн авч, улмаар 1716 онд Бээжинд Гэсэрийн туужийн барлан хэвлүүлэхэд энэхүү бөлгийг нэмж оруулсан гэж үзэж байсан нь, эндээс үзвэл тийм биш байна. Монгол “Гэсэрийн тууж” нь XVI зууны төгсгөл XVII зууны эхэн гэхэд нэгэнт бүрэн хэлбэржиж тогтоод монголчуудын дунд бичмэл хэлбэрээр өргөн тархан дэлгэрч байсан байна. Зарим судлаач нар Харбухын балгасны үйсэн номууд нь XV зуунд хамаарагдаж магадгүй гэх саналыг дурдсан байдаг тул энэ бичмэл Гэсэрийн туужийн нас нь мөн төдий чинээ урагш болох юм.

НОМЗҮЙ

AJEGQTO 1716: *Arban Jüg-ün Ejen Geser Qaγan-u Tuγuji Orosibai*:: engke amuγulang-un tabin tabdaγar (1716) on: ulaγan bečin jil-ün qabur-un terigün sar-a-yin sayin edür tegüsbei:: Begejing.

Chiodo 2000: *Chiodo Elizabeth*. The Mongolian Manuscripts on Birch Bark from Xarbuxyn Balgas in the Collection of the Mongolian Academy of Sciences. Part 1. Asiatische Forschungen. Band 137. Harrasowitz Verlag-Wiesbaden, 2000.

Дамдинсурэн 1957: *Дамдинсурэн Ц.* Исторические корни Гэсэриады. Москва.: Изд-во АН СССР. 1957.

Неклюдов 2019: *Неклюдов С. Ю*. Фольклорный ландшафт Монголии. Эпос книжный и устный. М.: “Индрик”. 2019, С.590.

Очир, Иноүэ, Алтанзаяа 2019: *А. Очир, О. Иноүэ, Л. Алтанзаяа*. Монголчуудын үйсэн ном.УБ.: “Мөнхийн үсэг”. 2019.

Поппе 1941: *Поппе Н. Н*. Об отношении бурят-монгольского Гесера к монгольской книжной версии // Записки Бурят-Монгольского ГИЯЛИ. Вып. 5-6 (1941). С. 14-19.

UJGT 2016: *Usutu-yin Juu-yin Geser-ün Tuγuji*. Gereltü emkidkebe. Batu, Onisu kinaba. Öbür Mongγol-un Soyul-un Keblel-ün Qoriy-a, 2016.